

218. Bijbelstudie over DE UITTOCHT UIT EGYPTE Y'TZIAT MITZ'RAYIM יציאת מצרים

Deel 2: Een nacht van waken

De Uittocht uit Egypte is één van de meest bekende verhalen uit de Bijbel, maar het is ook een gebeurtenis waarover de meningen het meest uiteenlopen, juist omdat het zo cruciaal is voor het juiste begrip van andere belangrijke gebeurtenissen, die hierop gebaseerd zijn. Zo is er een verschil van mening of het pesachlam in de avondschemering bij het begin of bij het einde van de 14^e Nisan werd geslacht, of de uittocht in de nacht van de 14^e of van de 15^e Nisan heeft plaatsgevonden, of Moshe [Mozes] wel of niet in dezelfde nacht bij de farao is geweest, of de uittocht wel of niet in dezelfde nacht heeft plaatsgevonden, of de Israëlieten vanuit Ra'am'ses in oostelijke of in zuidelijke richting zijn getrokken en of de oversteek door de Rietzee in de Golf van Suez of in de Golf van Aqaba heeft plaatsgevonden. Op al deze en nog vele andere vragen zal ik met de inzichten die de Eeuwige mij heeft aangereikt alsook aan de hand van de Hebreeuwse grondtekst en historische bronnen proberen, antwoorden te vinden. Tenzij anders vermeld maak ik in deze studiereeks gebruik van de Tanach, de Joodse versie van de NBV, met de Hebreeuwse namen en termen echter in de internationale spelling.

Het verzamelpunt Ra'am'ses

Nadat de Israëlieten zilveren en gouden voorwerpen alsook mooie kleding van hun Egyptische burens hadden ontvangen en hun in kleren gewikkelde baktroggen met verse nog ongezuurde deeg op hun schouders hadden genomen waren zij klaar om uit Egypte te vertrekken en begaven zich in de laatste uren van de 14^e Nisan vanuit alle delen van Goshen volgens Exodus 12:37 en Numeri 33:3 naar hun centrale verzamelpunt Ra'am'ses. Deze plaats wordt in beide teksten weliswaar als uitgangspunt van de uittocht uit Egypte aangegeven, maar dan wel met twee verschillende spellingen.

In שמות Sh'mot [Exodus] 12:37 wordt deze naam in de meeste Nederlandse vertalingen evenals in hoofdstuk 1:11 weergegeven met Raämses. In de Hebreeuwse grondtekst is dit רַעְמִסֵּס Ra'am'ses met een 'patach' (streepje = a) onder de ר 'resh' en de ע 'ayin', een 'sh'va' (dubbele punt onder elkaar = doffe e) onder de מ 'mem' en een 'tzere' (dubbele punt naast elkaar = e) onder de eerste ס 'samech'.

In במדבר B'mid'bar [Numeri] 33:3 en 5 alsook in בראשית B'reshit [Genesis] 47:11 wordt de naam van die stad daarentegen weergegeven met Rameses. In de Hebreeuwse grondtekst is dit רַמְסֵס Ra'm'ses met een 'patach' (streepje = a) onder de ר 'resh', een 'sh'va' (dubbele punt onder elkaar = doffe e) onder de ע 'ayin' en de מ 'mem' en een 'tzere' (dubbele punt naast elkaar = e) onder de eerste ס 'samech'.

Bij het horen van deze tweede versie moeten we onmiddellijk denken aan de legendarische farao Ramses II van de 19^e dynastie, wiens naam in het Hebreeuws precies op dezelfde wijze gespeld wordt: רַמְסֵס Ra'm'ses, dat volgens sommigen 'Zoon van Ra' en volgens anderen 'Ra heeft gemaakt' betekent. Interessant detail is hierbij, dat de naam van de Egyptische zonnegod 'toevallig' overeenkomt met het Hebreeuwse woord רַע ra, dat 'slecht', 'kwaad' en 'boosaardig' betekent. Dat de Israëlieten dus uitgerekend deze stad als vertrekpunt kozen, wil derhalve in de Hebreeuwse context letterlijk zeggen, dat de Eeuwige hen gered heeft uit de macht van het kwaad en ze hun vrijheid tegemoet liet trekken. Vanwege de naamsgelijkheid identificeren hedendaagse bijbelgeleerden Ra'm'ses met een stad uit de 19^e dynastie, die volgens oud-Egyptische inscripties Pi-Rameses, maar ook Per-Ramesu [Huis van Ramses] werd genoemd.

Pi-Rameses, waarvan het centrum onder het huidige Qantīr ligt en zich uitstrekt tot Tall al-Dab'a, het oude Avaris, werd door Ramses II als nieuwe hoofdstad van het Nieuwe Rijk gebouwd rond het zomerpaleis van zijn vader Seti I. Hij liet in deze bloeiende stad, die in vier wijken verdeeld was, o.a. tempels, woningen, pakhuizen en militaire faciliteiten bouwen. In de stad stonden diverse kolossale beelden van Ramses II. Zijn koninklijk paleis bevond zich evenals een grote tempel voor Amon-Re in het westelijk deel van de stad en in het zuidelijk deel de ruimtes voor de strijdwagens en voor de elitetroepen. Zoals blijkt uit vondsten van wapensmidwerkplaatsen, de grootste paardenstallen van Egypte en kazernes moet Pi-Rameses niet alleen een mooie en imposante stad zijn geweest, maar ook van groot militair belang. Haar ligging in de oostelijke Nijldelta maakte het voor het Egyptische leger namelijk makkelijk om via de zogenaamde Weg van Horus snel de Levant te bereiken. Doordat de stad zich op een eiland in de Pelusiaanse arm van de Nijl bevond en dus omringt was met water, was zij zelf weliswaar goed beschermd tegen aanvallen, maar maakte het daarmee ook volstrekt onmogelijk om als het verzamelpunt te fungeren waar de Israëlieten uit de verscheidene delen van het land bijeenkwamen.

Of Pi-Rameses daadwerkelijk identiek is met de bijbelse stad Ra'am'ses [Raämses] ofwel Ra'm'ses [Rameses] is derhalve nog maar zeer de vraag. Het ontbreken van 'Pi' of 'Per' [huis] is wel verklaarbaar door het feit, dat dit in het oud-Egyptisch gewoon kon worden weggelaten als de plaatsnaam samen met de aanduiding 'de stad' werd geschreven, maar er zijn meer redenen om een direct verband met elkaar in twijfel te trekken. Zo is ook de Canadese egyptoloog en archeoloog professor Donald Bruce Redford van mening, dat het ontbreken van 'Pi' of 'Per' in de Bijbelse tekst erop wijst, dat deze naam geen betrekking heeft op Pi-Rameses. Hij schrijft, dat het bijbelse Rameses en de hoofdstad Pi-Rameses afgezien van de naam niets met elkaar gemeen blijken te hebben. Omdat er daarnaast geen enkel ondersteunend bewijs is mogen we niet zonder meer ervan uit te gaan dat de beide steden dezelfde zouden zijn. Het is immers inmiddels bewezen dat Pi-Rameses ten tijde van Ramses II de hoofdstad van zijn rijk was en het lijkt mij dan niet logisch, dat uitgerekend de metropool als verzamelpaats voor de vertrekkende vrijgelaten slaven gekozen zou zijn. Bovendien werd het bijbelse Ra'am'ses ruim 80 jaar voor de uittocht slechts als één van de voorraadsteden met slavenarbeid gebouwd toen Moshe [Mozes] nog niet geboren was en wordt daarna in de hele TeNaCH nergens als hoofdstad vermeld. In שמות Sh'mot [Exodus] 1:11 lezen wij duidelijk: *“Er werden slavendrijvers aangesteld die de Israëlieten tot zware arbeid dwongen. Ze moesten voor de farao de voorraadsteden Pi-Atum [Pitom] en Ra'am'ses [Raämses] bouwen.”*

Dat vele bijbelgeleerden desondanks toch de mening toegedaan zijn, dat met dat laatste de stad Pi-Rameses bedoeld zou zijn, komt door inscripties van Ramses II, waarin hij erover opschept, de stad die zijn naam draagt met behulp van slavenarbeid te hebben gebouwd. Toch juist dit weerlegt de theorie dat Ramses II de farao van de uittocht geweest zou zijn, want de farao, die in hoofdstuk 1:11 genoemd wordt als de bouwer van de beide voorraadsteden was volgens hoofdstuk 2:23 al gestorven toen Moshe nog in Mid'yan was. Daar lezen wij: *“Jaren gingen voorbij, en de koning van Egypte stierf. Maar de Israëlieten gingen nog altijd onder dwangarbeid gebukt!”* Ramses II, die van 1279-1213 vGT regeerde, kan dus niet de stichter van de bijbelse stad zijn die ogenschijnlijk zijn naam draagt, maar de farao van de uittocht was hij ook niet. Hij had namelijk de meeste en meest uitgebreide verslagen geschreven dan welke andere farao ook, maar nergens worden daarin de schokkende gebeurtenissen vermeld, die in Sh'mot [Exodus] staan beschreven. Natuurlijk moeten we niet verwachten dat het verhaal van de plagen en de uittocht met Egyptische hiërogliefen op muurschilderijen, cartouches of papyrus staat opgetekend, want met zo'n vernederende nederlaag liepen ze natuurlijk niet te koop. Maar Ramses II was tot zijn dood de grootste farao aller tijden en zijn regeringstijd was de krachtigste periode van heel het oude Egypte. Er bestaat derhalve geen enkele reden om te geloven dat hij de farao ten tijde van de uittocht was.

Dat de hoofdstad Pi-Rameses en de in Exodus genoemde voorraadstad niet identiek zijn aan elkaar is op zich niet zo vreemd, want niet alleen gedurende de regering van Ramses II droeg een aantal steden deze naam, maar zelfs daarvoor al. Sinds oude tijden was de naam Rameses vanwege zijn betekenis onder de Egyptenaren zeer geliefd. De gebruikelijke vertaling 'zoon van Ra', die doorgaans op de farao's toegepast werd, schijnt namelijk grammaticaal incorrect te zijn. De juiste vertaling 'Ra heeft gemaakt' kan derhalve zowel op mensen alsook op steden toegepast worden. Zo waren er in Beneden-Egypte minimaal drie steden die de naam

Pi-Rameses ofwel Per-Rameses droegen. Volgens de Tora was de naam רַעְמֶסֶס Ra'm'ses [Rameses] reeds eeuwen daarvoor al in gebruik. In בְּרֵאשִׁית B'reshit [Genesis] 46:34 adviseert Yosef zijn broers wat ze tegen de farao moeten zeggen: *“Als de farao jullie ontbiedt en naar je beroep vraagt, dan moeten jullie hem beleefd antwoorden dat jullie al van jongs af aan veefokkers zijn, net als jullie voorouders. Dan zullen jullie je wel hier in Goshen mogen vestigen, want de Egyptenaren hebben een afschuw van schaapherders!”* De broers deden wat hij hen geadviseerd had en zeiden vervolgens: *“Geef uw dienaren daarom toestemming om in Goshen te gaan wonen. Toen zei de farao tegen Yosef: Nu uw vader en uw broers naar u toe zijn gekomen, kunnen ze in Egypte blijven. Laat hen in het beste deel van het land wonen, laten ze zich in Goshen vestigen!”* (בְּרֵאשִׁית B'reshit [Genesis] 47:4-6). Maar dan lezen we in vers 11: *“Yosef gaf zijn vader en zijn broers een stuk grond in het beste deel van Egypte, in Ra'm'ses [Rameses], zodat ze zich daar konden vestigen, zoals de farao had gezegd!”*

Wordt hier een stad met de naam Rameses bedoeld, die zich in het land Goshen bevindt? Nee, de Hebreeuwse grondtekst heeft het niet over een stad, maar over een land Rameses: בְּאֶרֶץ רַעְמֶסֶס baEretz Ra'm'ses. Het zijn gewoon twee verschillende namen voor hetzelfde land. Hoe moeten we dit begrijpen? Omdat velen deze naam met Ramses II associëren, wordt zijn vermelding in Genesis 47:11 vaak als een anachronisme beschouwd, want anders zou het betekenen dat hij toen al regeerde terwijl er honderden jaren tussen Yosef en Ramses liggen.

Sommige bijbeluitleggers zijn daarom van mening, dat de namen Rameses in Genesis 47:11 en Raämses in Exodus 1:11 latere updates zijn van een eerdere plaatsnaam die toen niet meer in gebruik was. Dat zien we in de TeNaCH wel vaker. Wanneer een latere plaatsnaam in een passage werd ingevoegd, die chronologisch eerder is dan het tijdstip van de naamswijziging, werd de eerdere naam soms door de latere naam vervangen. Dat zien we bijvoorbeeld heel duidelijk in בְּרֵאשִׁית B'reshit [Genesis] 14:14, waar Av'ram [Abram] zijn vijanden tot Dan toe achtervolgde, terwijl het latere Dan volgens [Richteren] 18:29 toen nog La'ish heette en de stam Dan toen nog niet eens bestond. Zoals in het hierboven genoemde voorbeeld van Richteren wordt er in sommige gevallen bij het gebruik van de latere plaatsnaam ook de eerdere naam bij vermeldt. In בְּרֵאשִׁית B'reshit [Genesis] 47:6 en 11 is dit niet het geval. Daar worden de beide namen voor hetzelfde land om en om gebruikt.

Daaruit concludeer ik, dat de naam Rameses reeds in de tijd van Yosef bekend moet zijn geweest en dus niet tijdgebonden was. Het zou dus best wel kunnen dat Rameses de oorspronkelijke Egyptische naam was voor het land, dat door de Israëlieten in het Hebreeuws Goshen werd genoemd. In dat geval kunnen we het opbreken van de Israëlieten vanuit Ra'amses naar Sukot in שְׂמֹת Sh'mot [Exodus] 12:37 ook zo opvatten dat daarmee niet alleen de stad Ra'amses als vertrekpunt bedoeld wordt, maar tevens het land Ra'amses, dat dus identiek is aan Goshen. Dat brengt ons dan ook meteen naar de vraag, wanneer dit heeft plaatsgevonden als het niet ten tijde van Ramses II geweest kan zijn.

In welk jaar vond de uittocht plaats?

Ook hierover lopen de meningen sterk uiteen. De meeste bijbelgeleerden stellen drie mogelijke data voor de uittocht voor: de vroege datum van 1446 vGT, de middelste datum van 1406 vGT en de late datum van 1260 vGT. Volgens het Joodse dateringsstelsel vond de uittocht in het jaar 2448 na de schepping plaats, dat is 1313 vGT. Voor elke datum zijn er wel steekhoudende argumenten, die ik straks de revue laat passeren, maar elke datum voor de Exodus heeft ook zijn uitdagingen. Laten we beginnen met de vroegste datum:

1446 vGT: De sleuteltekst voor het bepalen van deze datum is יְחֶזְקֵאל Yechez'q'el [Ezechiël] 40:1, waarin de profeet zowel het aantal jaren vanaf zijn wegvoering in de ballingschap alsook vanaf de verwoesting van de Tempel aangeeft: *“Op de tiende dag van de maand, aan het begin van het vijftiende jaar van onze ballingschap, het veertiende jaar na de val van de stad, op precies die dag werd ik door de hand van de Eeuwige gegrepen en weggevoerd.”* De Talmud stelt in עֲרַכִּין Arachin 12a paragraaf 9, dat de verwoesting van de Tempel heeft plaatsgevonden in het zesendertigste jaar van de jubeljaarcyclus en dat het jaar van de verwoesting

niet meetelt als één van de veertien jaren, waardoor het jubeljaar pas veertien jaar na de verwoesting plaats vond, dus in het jaar 573 vGT. Vervolgens lezen wij in paragraaf 4 van ערכיין Arachin 12b, dat het vijftigste jaar volgens rabbi Yehuda zowel het jubeljaar alsook het eerste jaar van het volgende shabatjaar is, en dat men er daarom bij het tellen van de cycli rekening mee moet houden, dat elk jubeljaarcyclus slechts negenenveertig jaar telt in plaats van 50 jaar, en iets verderop lezen wij in paragraaf 5, dat de Israëlieten 17 jubeljaren telden vanaf het moment dat ze het land Kanaän binnentrokken tot aan de verwoesting van de eerste tempel. Als het tellen van 17 cycli aan de hand van יחזקאל Yechez'q'el [Ezechiël] 40:1 terug wordt gemeten vanaf het jubeljaar in 573 vGT, dan zou het eerste jaar 1406 vGT zijn geweest, en in overeenstemming met יהושע Y'hoshua [Jozua] 5:10, dat de binnenkomst van de Israëlieten in het beloofde land in de maand Nisan plaatst, moet de uittocht uit Egypte precies 40 jaar eerder hebben plaatsgevonden in het jaar 1446 vGT. De TeNaCH geeft in מלכים א' M'lachim alef [1 Koningen] 6:1 nog een tweede methode om de datum van de uittocht in 1446 vGT te herleiden. Daar lezen we namelijk, dat Sh'lomo [Salomo] in het 480^e jaar na de uittocht van de Israëlieten uit Egypte begon met de bouw van de Tempel in het 4^e jaar van zijn regering. Dat was dus volgens de gangbare chronologie in het jaar 966 vGT en op grond daarvan mogen wij vaststellen, dat de uittocht in 1446 vGT plaatsgevonden moet hebben en zo komen de beide van elkaar onafhankelijke methoden om het jaar van de uittocht te berekenen, geheel met elkaar overeen.

1406 vGT: De tweede datum voor de uittocht die overwogen kan worden, het jaar 1406 vGT, is gebaseerd op de Septuaginta, de Griekse vertaling van de TeNaCH (O.T.), die tussen 250 en 100 vGT door 70 rabbijnen in Alexandria werd geschreven en dus ruim duizend jaar ouder is dan de masoretische tekst. In de bewijsvoering voor de vroegste datum 1446 vGT hebben we gelezen, dat de bouw van de Tempel 480 jaar na de uittocht zou hebben plaatsgevonden. Het getal 480 jaar komt echter uit de masoretische tekst, die van rond de tiende eeuw GT dateert, toen Joodse geleerden, de Masoreten, de TeNaCH voor een juiste uitspraak voorzagen van klinker- en voordrachttekens, de niqud en te'amim, bestaande uit puntjes en streepjes, die onder en boven de medeklinkers geschreven worden en waarop de huidige Bijbelvertalingen gebaseerd zijn. 1 Koningen 6:1 luidt daarentegen in de Septuaginta: *"En het gebeurde in het vierhonderdveertigste jaar na de uittocht van de zonen van Israël uit Egypte, in het vierde jaar in de tweede maand, toen koning Salomo over Israël regeerde."* Er is dus een verschil van 40 jaar tussen de masoretische Hebreeuwse tekst en de Griekse tekst in de Septuaginta. De lezing van 440 jaar brengt ons derhalve bij de datum van 1406 vGT.

De voorstanders van deze datum wijzen erop, dat wij ook voor een chronologisch probleem van Exodus 12:40 het antwoord in de Septuaginta vinden. In de vertaling van de masoretische tekst staat: *"Vierhonderddertig jaar hadden de Israëlieten in Egypte gewoond; na precies vierhonderddertig jaar - geen dag eerder of later - trok het volk van de Eeuwige, in groepen geordend, uit Egypte weg."* Het is volgens velen echter chronologisch onmogelijk dat er 430 jaar tussen de komst van Ya'aqov [Jakob] en zijn zonen en het vertrek van hun nakomelingen uit Egypte zouden liggen. De Septuaginta stelt derhalve, dat de 430 jaar niet alleen de tijd van hun verblijf in Egypte omvatten en vertaalt deze tekst op deze wijze: *"De verblijfsduur van de zonen van Israël gedurende welke zij in het land Egypte en in het land Kanaän woonden, was vierhonderddertig jaar."* Volgens deze versie beginnen de 430 jaar dus met de komst van Av'raham [Abraham] in het land Kanaän, en gezien het feit, dat de schrijvers van het Nieuwe Testament voor het citeren van oudtestamentische teksten vaak gebruik maakten van de Septuaginta, is het voor hen verklaarbaar dat Sha'ul [Paulus] in Galaten 3:16-17 schrijft, dat de Wet 430 jaar na de belofte aan Av'raham en zijn nakomeling werd gegeven. Volgens deze lezing strekken de 430 jaar zich uit van Av'raham tot Moshe [Mozes]. Degenen die geloven dat de Septuaginta-lezing van zowel 1 Koningen 6:1 alsook Exodus 12:40 correct is zijn er derhalve stellig van overtuigd, dat de uittocht heeft plaatsgevonden in het jaar 1406 vGT.

1313 vGT: Dan komen we nu dus tot de datum, die in het Jodendom wordt gehanteerd. Van generatie tot generatie wordt door de rabbijnen doorgegeven, dat de uittocht uit Egypte volgens de Joodse tijdrekening heeft plaatsgevonden in het jaar 2448 na de schepping. Omgerekend is

dit het jaar 1313 vGT. Er zijn talrijke rabbijnse geschriften die van deze datum uitgaan. Zo staat er in hoofdstuk 1 paragraaf 1 van de סדר עולם זוטא Seder Olam Zuta, het basisboek van de Joodse chronologie: *“Vanaf de geboorte van de aartsvader Yitz'chaq [Izaäk] tot het moment dat de kinderen van Israël Egypte verlieten verstreken vierhonderd jaar, zijnde in het jaar 2448 vanaf de schepping van de wereld.”* De טור הארוך Tur haAroch zegt: *“De uittocht vond plaats in het jaar 2448, nadat de Israëlieten 210 jaar in Egypte waren geweest.”* In de הרמב”ם Igerot haRambam lezen wij in איגרת תימן Igeret Teiman 12: *“Nu sprak Bil'am zijn voorspelling uit in het achtendertigste jaar na de uittocht, wat overeenkomt met het jaar 2485 na de schepping van de wereld, want de uittocht vond plaats in voorjaar van het jaar 2448.”* Zoals ik reeds heb vermeld komt het Joodse jaar 2448 overeen met het jaar 1313 vGT. Of dat met die 400 jaar en van die 210 jaar klopt is nog maar zeer de vraag en daar kom ik straks op terug, maar het gaat mij in dit geval om het jaargetal 2448 vanaf de schepping c.q. 1313 vGT.

1260 vGT: Gebaseerd op de vermelding van de plaatsnaam Ra'amses in Exodus 1:11 geven de meeste archeologen tegenwoordig de voorkeur aan de late datum van de Exodus omdat zij helaas geen rekening houden met de bijbelse aanwijzingen hieromtrent. In het vorige hoofdstuk heb ik echter ruimschoots uitgelegd, waarom Ramses II, die van 1279-1213 regeerde, niet de farao van de uittocht geweest kan zijn, omdat o.a. Egypte tijdens zijn heerschappij geen enkel machtsverlies leed en geen enkele ramp onderging, terwijl de uittocht van de Israëlieten en de daaraan voorafgaande tien plagen tot de grootste rampen behoorden, die Egypte ooit hadden getroffen. De keurtroepen van het leger waren immers verdrongen, alle eerstgeborenen waren gedood, de oogst was grotendeels verwoest en het vee was flink uitgedund. Daarvan kon geen sprake zijn tijdens het leven van Ramses II, die als de grootste en een van de langst regerende farao's ooit wordt beschouwd. De late datum kunnen we dus wegstrepen. Bovendien komt deze datum niet overeen met de bijbelse chronologie.

Wie was de Farao van uittocht?

Maar als Ramses II niet de farao van uittocht was, wie was het dan wel? Nou, welke farao als hiervoor in aanmerking zou kunnen komen is geheel afhankelijk van de datum waarop de uittocht heeft plaatsgevonden. Daar komt nog bij, dat de kandidaat aan twee voorwaarden moet voldoen: zowel hijzelf alsook zijn troonopvolger mag geen eerstgeborene zijn, want in de nacht van Pesach zijn alle eerstgeborenen gedood. Velen denken daarbij aan kleine kinderen, maar ook alle eerstgeborene volwassen mannen behoorden tot de slachtoffers, en aan de farao zelf denkt eigenlijk helemaal niemand. Dus ook de farao kan geen eerstgeborene zijn, want anders had hijzelf die nacht ook niet overleefd. Ik heb dus voor elke bovengenoemde datum intensief research gedaan naar de persoonlijke omstandigheden en de regeerperiodes van de farao's, en dat laatste was echt niet makkelijk gezien het feit dat alle bronnen uiteenlopende datums aangeven. De egyptologen, archeologen en historici zijn het er onderling vaak niet met elkaar eens en daarom heb ik een database samengesteld met alle voorgestelde regeerdatums. De datums die het meest met elkaar overeenkomen heb ik vervolgens als meest waarschijnlijk gemarkeerd en zal ik ook in deze studie gebruiken.

De jongste datum voor de uittocht, het jaar 1260 vGT, hebben we weggestreept en dus gaan we nu verder met de volgende datum, het jaar 1313 vGT. Na vergelijking van de datums die egyptologen hebben toegekend aan de regeringen van de farao's met de datum van de uittocht, die door rabbijnse geleerden is uitgewerkt, lijkt het mij best mogelijk dat Horemheb eventueel de farao van de uittocht zou kunnen zijn, die in dat jaar aan de macht was en van 1319 tot 1292 vGT regeerde. De datum 1313 vGT plaatst de uittocht dus precies in de regering van Horemheb als men van de chronologie volgens de meeste egyptologen uitgaat. Hij was de laatste farao van de 18^e dynastie, die na hem uitgestorven was omdat hij geen overlevende kinderen had. Toen Horemheb stierf en geen mannelijke erfgenaam achterliet, hetgeen door de dood van de eerstgeborene in de nacht van Pesach verklaard zou kunnen worden, greep zijn vizier Paramesu als Ramses I, (1292 tot 1290 vGT) de macht en werd daarmee de stichter van de 19^e dynastie. Van Horemheb zelf is helaas weinig bekend. Hij was in elk geval niet van koninklijke afkomst, maar hij klom al gauw op als opperbevelhebber van het Egyptische leger onder Tutanchamon en diens opvolger Eye. Aangezien Horemheb zich niet kon beroepen op enige

officiële aanduiding van zijn voorganger en een kroning alleen werd gedaan op basis van goddelijke afstamming, verklaarde Horemheb de lokale god Horus in de gedaante van Neb-Hut-Nesu tot zijn vader en zichzelf tot diens enige zoon. Hij stond erom bekend, dat hij persoonlijk een grote afkeer had van het monotheïsme en dat hij om deze reden de door Achnaton vereerde god Aton verketterde. Daarom paste hij de zogenaamde “vervloeking van de nagedachtenis”, het ontrenten van een dode door het wegnemen uit de collectieve herinnering toe op Achnaton en zijn getrouwen. Dat zou ook een verklaring kunnen zijn voor zijn felle afwijzende houding ten opzichte van de G'd van Israël omdat Achnaton's monotheïstisch geloof mogelijkwerwijs het gevolg was van beïnvloeding door zijn geadopteerde neef Moses [Moshe], die volgens deze datering hun tijdgenoot geweest moet zijn. In navolging van zijn voorgangers Smenchkare (1335-1332), Tutanchamon (1332-1323) en Eye (1323-1319) wist Horemheb uiteindelijk samen met zijn bondgenoten, de polytheïstische priesters, alle hervormingen van Achnaton terug te draaien en ongedaan te maken en daarmee het traditionele polytheïsme in heel Egypte te herstellen.

De volgende heerser, die als farao van de uittocht in aanmerking zou kunnen komen als men van het jaar 1406 vGT uitgaat, is Amenhotep II, die van 1427 tot 1397 vGT regeerde. Hij was niet de eerstgeboren zoon van Thutmosis III, maar kwam op de troon omdat zijn oudere broer Amenemhat al op jonge leeftijd stierf voordat hij de troon van zijn vader kon overnemen. Ook de oudste zoon van Amenhotep II, die evenals zijn vader Amenhotep heette, moet al vroegtijdig gestorven zijn, aangezien er geen latere gegevens over hem zijn. Als de uittocht van de Israëlieten uit Egypte daadwerkelijk in het jaar 1406 vGT heeft plaatsgevonden, dan zou hij de beoogde troonopvolger kunnen zijn die bij de tiende plaag stierf. Amenhotep II werd dus niet opgevolgd door zijn oudste zoon, maar door een jongere broer daarvan, die dezelfde naam had als zijn grootvader en als Thutmosis IV van 1397 tot 1388 vGT regeerde. Hij had nog wel twee oudere broers, Nedjem en Webensenu, maar ook zij zijn allebei al eerder overleden dan hun vader. Thutmosis IV schijnt de bekende 'droomstele', een inscriptie tussen de poten van de Grote Sfinx, gebruikt te hebben om daarmee zijn koningschap te legitimeren, want daarin liet hij graveren, dat hem als jonge knaap door de godheid Horemachet-Chepri-Ra-Atum als een vader tot zijn zoon in een droom het koningschap beloofd werd.

De oudste datum voor de uittocht, die voornamelijk door conservatieve Bijbelgeleerden wordt geprefereerd, is het jaar 1446 vGT. De farao, die in dat jaar op de troon zat, was Thutmosis III, de vader van Amenhotep II. Hij werd ook Thutmosis de Grote genoemd en regeerde nauwkeurig van 28 april 1479 tot 11 maart 1425 vGT. Zoals ik hierboven al heb vermeld, is zijn oudste zoon Amenemhat al op jonge leeftijd gestorven. Dus dat komt dan wel overeen met de tiende plaag, maar wat niet overeenkomt is het feit, dat Thutmosis III zelf ook wel de eerstgeboren zoon van zijn vader Thutmosis II was, want hij had alleen twee halfzusters. Als hij de farao van de uittocht was geweest, dan had hij de tiende plaag niet overleefd en dus ook de uittocht zelf niet eens meegemaakt. Die moeten we dus ook afstrepen.

Er blijven derhalve nog slechts twee farao's over, die daarvoor in aanmerking zouden komen: zijn zoon Amenhotep II met de uittocht in het jaar 1406 vGT of Horemheb met de uittocht in het jaar 1313 vGT en volgens de Joodse kalender in het jaar 2448 na de schepping. Voor beide farao's en voor beide datums valt er wat te zeggen, maar welke daadwerkelijk van toepassing is weet de Eeuwige alleen. Persoonlijk lijkt mij Horemheb als farao die hardnekkig weigerde het volk Israël te laten vertrekken het meest waarschijnlijk, want daar zie ik toch wel de meeste overeenkomsten met de bijbelse chronologie en vallen de meeste puzzelstukjes op hun plaats. In dat geval zou Moshe [Mozes] namelijk volgens de Joodse bronnen op 7 Adar in het jaar 2368 vanaf de schepping (d.i. 1393 vGT) geboren zijn, want in שמות Sh'mot [Exodus] 7:7 lezen wij: *“Moshe was tachtig jaar en Aharon drieëntachtig toen zij zich tot de farao richtten!”* Als wij dus vanaf 1313 vGT 80 jaar terug tellen komen wij in het jaar 1393 vGT als zijnde het jaar van zijn geboorte, die tijdens de regeringstijd van Thutmosis IV plaatsvond, die van 1397 tot 1388 vGT regeerde. Hij was dus niet de farao van de uittocht, maar juist die van de kindermoord!

Dan moet het één van zijn dochters, Tiaa (niet te verwisselen met haar oma, die ook Tiaa heette), Amenemoped, Tanetamun of Pyhia geweest zijn, die de mand met de pasgeboren Moshe volgens hoofdstuk 2:3-10 tussen het riet langs de oever van de Nijl had gevonden en hem als haar eigen zoon had aangenomen. Zij was het ook, die hem de Egyptische naam Moses gaf, een verkorte vorm van een naam zoals die van haar vader Thutmosis [geboren uit

Thot], Ahmosis [geboren uit Aah ofwel Iah - de maan], Kamosis [de Ka – levenskracht - is geboren] enz., waarbij de naam van de desbetreffende god werd weggelaten, zodat Moses in feite letterlijk 'geboren uit een naamloze god' betekent. Farao Thutmosis IV stierf, toen Moses vijf jaar oud was, in het jaar 1388 vGT, en Amenhotep III was pas 12 jaar oud toen hij zijn vader opvolgde. Hij was dus zeven jaar ouder dan zijn geadopteerde neefje, en waarschijnlijk zijn ze samen opgegroeid in het paleis. Hij regeerde tot 1351 vGT. Toen was Moses 42 jaar oud. Het is dus aannemelijk, dat het tijdens zijn regeringstijd was, dat Moses moest vluchten, en dat hij zijn zoon Amenhotep IV nog wel, maar de daarop volgende farao's Smenckare, Tutanchamon en Eye niet meer gekend heeft.

Van Amenhotep IV is bekend, dat hij het monotheïsme in Egypte introduceerde, dat tot dan toe een veelgodendom had, en zijn naam veranderde in Achnaton om zijn nieuwe geloof in één enkele scheppende god te weerspiegelen, die hij Aton noemde. Zijn hymne voor Aton schijnt overigens een opvallende gelijkenis te vertonen met Psalm 104. De hymne luidt als volgt: *"Hoe talrijk zijn Uw werken, het is teveel om te zien. O enige God van wie geen ander is buiten Hem. U hebt de aarde geschapen zoals U dat wenste, U alleen. Alle mensen, alle dieren groot en klein, alles op aarde wat op benen loopt, alles in de hoogte wat met vleugels vliegt, de landen van Chor en Kush, het land van Egypte. U zet elke mens op zijn plaats, U voorziet in hun behoeften; U geeft iedereen voedsel, U berekent de duur van hun leven. [...] Hoe voortreffelijk zijn Uw werken, o Heer van de eeuwigheid!"* En nu enkele daarop lijkende verzen uit תהלים Tehilim [Psalmen] 104: *"Hoe talrijk zijn Uw werken, Heer, alles hebt U met wijsheid gemaakt, vol van Uw schepselen is de aarde. Zie hoe wijd de zee zich uitstrekt, daar wemelt het, zonder tal, van dieren, klein en groot. [...] En allen zien ernaar uit dat U voedsel geeft, op de juiste tijd. Geeft U het, dan doen zij zich te goed, opent zich Uw hand, dan worden zij verzadigd. [...] De luister van de Heer moge eeuwig duren, laat de Heer Zich verheugen in Zijn werken!"* (Verzen 24-25, 27-28 en 31). De overeenkomsten zijn inderdaad opmerkelijk, toch aangezien de regeerperiode van Achnaton volgens de meest geaccepteerde chronologie samenviel met de tijd dat de Israëlieten in Egypte waren, is een wederzijdse invloed dan ook zeer wel mogelijk. In elk geval ga ik ervan uit, dat Moshe en Achnaton elkaar gekend moeten hebben en dat de uittocht heeft plaatsgevonden in het jaar 1313 vGT tijdens de regering van Horemheb.

De uittocht in de avondschemering bij het begin van de 15^e Nisan

De 14^e Nisan liep inmiddels ten einde en alle Israëlieten die van heinde en verre kwamen waren in Ra'am'ses gearriveerd. In de avondschemering werd het signaal gegeven om te vertrekken en meteen bij het aanbreken van de 15^e Nisan kwam de stoet op gang, precies 24 uur na het slachten van het pesachlam, zoals duidelijk blijkt uit de instructie voor de toekomstige pesachvieringen: *"U mag de dieren voor het pesachoffer niet slachten in elk van de steden die de Eeuwige, uw G'd, u zal geven, maar u moet dat op de ene plaats doen die Hij zal uitkiezen om er Zijn naam te laten wonen, en wel 's avonds, bij zonsondergang, het tijdstip waarop u uit Egypte vertrok!"* (דברים D'varim [Deuteronomium] 16:5-6). Het tijdstip waarop de Israëlieten uit Egypte vertrokken was dus 's avonds, bij zonsondergang.

De 15^e Nisan was inmiddels al begonnen, maar het was nog niet helemaal donker, want de Egyptenaren waren op dat moment nog steeds bezig, hun talrijke doden te begraven, zoals geschreven staat: *"Op de vijftiende dag van de eerste maand verlieten de Israëlieten Ra'm'ses; voor de ogen van de Egyptenaren trokken ze de dag na het pesachmaal onbevreesd weg. De Egyptenaren waren toen hun eerstgeborenen, die de Eeuwige gedood had, aan het begraven; hun goden waren door de Eeuwige van hun voetstuk gestoten!"* (במדבר B'mid'bar [Numeri] 33:3-4). Vooral dat laatste had een enorme impact zowel op de Egyptenaren, alsook op de vele slaven en bedienden, die afkomstig waren uit landen, die door de Egyptenaren waren veroverd. Ook zij hadden G'ds toorn aan den lijfe ondervonden en Zijn macht met eigen ogen gezien. Dat was ook Zijn bedoeling, want bij de aankondiging van de zevende plaag, die ook mensenlevens eiste, liet de Eeuwige tegen de farao zeggen: *"Dit keer tref ik uzelf, uw hovelingen en uw volk met Mijn zwaarste plaag, dan zult u beseffen dat er op de hele aarde niemand is als ik! Ik had Mijn hand allang naar u en uw volk kunnen uitstrekken en u met de pest kunnen treffen, dan was u al van de aarde weggevaagd. Maar ik heb u alleen in leven gelaten om u Mijn macht te tonen en om iedereen op aarde te laten weten wie ik ben!"* (שמות Sh'mot [Exodus] 9:14-16).

De farao bleef toen evengoed nog hardnekkig weigeren, de Israëlieten te laten gaan. Toch gaf de G'd van Israël in Zijn goedheid deze waarschuwing vooraf om de Egyptenaren een kans te geven zich tot Hem te bekeren en velen gaven daar ook gehoor aan. Zij luisterden naar het woord van de Eeuwige en maakten later deel uit van de grote menigte van allerlei herkomst, die volgens שמות Sh'mot [Exodus] 12:37-38 samen met de Israëlieten mee trok uit Egypte: *“De Israëlieten trokken te voet van Ra'am'ses naar Sukot; hun aantal bedroeg ongeveer zeshonderdduizend, vrouwen en kinderen niet meegerekend, terwijl er bovendien een grote groep mensen van allerlei herkomst met hen meetrok. Ze voerden enorme kudden schapen, geiten en runderen mee!”* NBG: *“Ook trok een menigte van allerlei slag met hen mee...!”*

Voordat ze definitief uit Ra'am'ses waren vertrokken hebben de Israëlieten nog ongezuurde broden gebakken voor onderweg: *“Van het deeg dat ze uit Egypte hadden meegenomen bakten ze ongedesemde broden. Doordat ze uit Egypte waren weggejaagd, was er geen tijd geweest om zuurdesem toe te voegen of voor andere proviand te zorgen!”* (שמות Sh'mot [Exodus] 12:39). Deze tekst geeft een duidelijke definitie, wat bijbels gezien als chametz beschouwd moet worden: toegevoegde zuurdesem! Niets meer en niets minder! De definitie die de latere rabbijnen daaraan gegeven hebben en waar men zich nog steeds zo krampachtig aan houdt, is dus niet gebaseerd op de Tora, maar op de traditie van mensen. En deze traditie leert, dat het meel als het met water wordt aangemaakt en niet binnen 18 minuten gebakken is, chametz wordt. Deze leer is dus in strijd met de Tora! In het Bijbelse chametzverbod gaat het alleen om het toevoegen van zuurdesem [שאר se'or] aan het deeg. Dat is een verboden handeling, maar nergens wordt hier gesproken over een natuurlijke zelfgisting zonder enige toevoeging van buitenaf. Het gistingsproces van het deeg gebeurt immers vanzelf na enkele minuten zonder dat er een handeling verricht wordt en gezien het feit dat er misschien wel vele uren overheen gegaan zijn vanaf hun vertrek vanuit huis tot het moment dat ze na aankomst in Ra'am'ses de ongezuurde broden gingen bakken, wat ze toch echt niet binnen 18 minuten voor elkaar kregen, zou het deeg van de Israëlieten volgens de huidige rabbinale voorschriften niet kosher voor Pesach geweest zijn! Maar Moshe heeft daar blijkbaar geen punt van gemaakt.

In de Tora komen we overigens twee soorten ongezuurde broden tegen: harde en zachte. De harde ongezuurde crackers, die wij als matzes kennen, worden in de oven gebakken, en de zachte, die bij ons als chapati's bekend zijn, worden op een hete plaat of in een koekenpan gebakken. Beide soorten zijn gemaakt zonder gist en zonder zuurdesem. In de voorschriften betreffende de offerdienst worden beide soorten genoemd: *“Voor een graanoffer dat in de oven wordt gebakken, moet tarwebloem worden gebruikt; de offergave mag bestaan uit dikke ongedesemde broden [מצות חלות chalat matzot], met olijfolie bereid, of dunne ongedesemde broden [מצות רקיקי r'qiqei matzot], met olijfolie bestreken. Een graanoffer dat op de bakplaat wordt bereid, moet bestaan uit tarwebloem vermengd met olijfolie; het deeg moet ongedesemd zijn!”* (ויקרא Vayiq'ra [Leviticus] 2:4-5). *“Dit zijn de voorschriften voor het vredeoffer dat aan de Eeuwige wordt aangeboden: Wie het offer als dankbetuiging aanbiedt, offert bij het offerdier dikke ongedesemde broden [מצות חלות chalat matzot], met olijfolie bereid, dunne ongedesemde broden [מצות רקיקי r'qiqei matzot], met olijfolie bestreken, en dikke broden van fijne tarwebloem, doordrenkt met olijfolie!”* (ויקרא Vayiq'ra [Leviticus] 7:11-12). In het verhaal over de uittocht wordt echter enkel over מצות matzot gesproken.

Uitgeleide van de kinderen Israëls in de nacht van de 15^e Nisan

“Vierhonderddertig jaar hadden de Israëlieten in Egypte gewoond; na precies vierhonderddertig jaar - geen dag eerder of later - trok het volk van de Eeuwige, in groepen geordend, uit Egypte weg!” (שמות Sh'mot [Exodus] 12:40-41). Over deze twee verzen zijn de meningen verdeeld. De meeste joden en christenen zijn tegenwoordig van mening dat men die 430 jaar in Egypte niet letterlijk moet nemen, maar dat daar de tijd in Kanaän bij inbegrepen is. De Seder Olam Zuta zegt immers in hoofdstuk 1 paragraaf 1, dat er vanaf de geboorte van de aartsvader Yitz'chaq [Izaak] tot de uittocht van de kinderen Israëls uit Egypte vierhonderd jaar verstreken waren en de הארוך Tur haAroch zegt, dat de uittocht heeft plaatsgevonden

nadat de Israëlieten 210 jaar in Egypte waren geweest. En zoals eerder gezegd werd er in de Griekse Septuaginta bij Exodus 12:40-41 nog iets ingelast wat er in de Hebreeuwse tekst niet staat en stelt, dat de verblijfsduur van de zonen Israëls gedurende welke zij in het land Egypte *en in het land Kanaän* woonden, vierhonderddertig jaar was. En omdat de apostel Paulus in Galaten 3:16-17 schrijft, dat de Wet 430 jaar na de belofte aan Av'raham en zijn nakomeling werd gegeven gaat men er automatisch van uit dat hij dit uit de Septuaginta haalde en het ermee eens was dat de 430 jaar zich van Av'raham tot Moshe [Mozes] uitstrekken. Ik ben het daar niet mee eens en neem de 430 jaar in Egypte wel letterlijk. Ik zal ook uitleggen waarom.

Laat ik maar beginnen met Sha'ul [Paulus]. De veronderstelling dat hij zich voor de 430 jaar van de belofte tot de wetgeving op de Septuaginta zou beroepen is helemaal niet waar! Laten we even kijken wat Sha'ul precies schreef: *“Nu gaf G'd Zijn beloften aan Av'raham en zijn nakomeling. Let wel, er staat niet nakomelingen, alsof het velen betreft, maar het gaat om één: 'je nakomeling' - en die nakomeling is de Mashiah [Christus]. Ik bedoel dit: de Tora [Wet], die vierhonderddertig jaar na de belofte werd gegeven, maakt het testament dat door G'd bekrachtigd is niet ongeldig. De Wet kan de belofte nooit ontkrachten!”* (Galaten 3:16-17). Hij benadrukt, dat de beloften die G'd aan Av'raham gaf, slechts aan één nakomeling gegeven werden, namelijk Yeshua, in verband met de rest van dat hoofdstuk, maar het boek בראשית B'reshit [Genesis] leert ons, dat de beloften aan Av'raham wel degelijk ook aan Yitz'chaq [Izaäk] en Ya'aqov [Jakob] werden gegeven. Het gaat om meerdere beloften en de belofte die letterlijk te maken heeft met het verblijf van de kinderen Israëls in Egypte, waar de Eeuwige hen tot een groot volk zal maken en hen ook weer terug zal brengen, is de belofte, die HaShem in Be'er Sheva aan Ya'aqov gaf in een nachtelijk visioen, toen hij op weg was naar Egypte. De Eeuwige zei: *“Wees niet bang om verder te reizen naar Egypte, want Ik zal daar een groot volk uit je doen voortkomen. Ikzelf zal met je meereizen naar Egypte, en Ik zal je daar ook weer vandaan brengen. En niemand anders dan Yosef zal jou de ogen sluiten!”* (בראשית B'reshit [Genesis] 46:2-3). De Eeuwige heeft Zich aan deze belofte gehouden: Hijzelf is met Israël naar Egypte meegereisd en Hijzelf heeft Israël ook weer daar vandaan gebracht. Dat bedoelde Sha'ul, toen hij schreef, dat de Tora op de berg Sinai 430 jaar na de belofte aan Moshe is gegeven. De Israëlieten waren dus inderdaad 430 jaar in Egypte.

Een ander bewijs hiervoor zie ik in בראשית B'reshit [Genesis] 15:13. Daar zegt de Eeuwige tegen Av'raham: *“Wees ervan doordrongen dat je nakomelingen als vreemdeling zullen wonen in een land dat niet van hen is en dat ze daar slaaf zullen zijn en onderdrukt zullen worden, vierhonderd jaar lang!”* Dit werd in מִפְעֻלוֹת Mif'alot [Handelingen] 7:6 door Stefanus herhaald: *“G'd zei tegen Av'raham dat zijn nakomelingen vierhonderd jaar in een vreemd land zouden wonen, waar ze in slavernij zouden leven en slecht behandeld zouden worden. Maar, zo luidden G'ds woorden, het volk dat ze als slaaf zullen dienen, zal Ik straffen, en daarna zullen ze wegtrekken en Mij vereren op de heilige plaats!”* Dat met het vreemde land alleen Egypte bedoeld kan zijn en niet ook de andere landen waar de Israëlieten in de loop der jaren terecht kwamen wordt duidelijk gemaakt door het enkelvoud 'land' en niet 'landen'. Bovendien waren ze in geen enkel ander land vierhonderd jaar in slavernij dan in Egypte. Deze tekst zie ik overigens niet in tegenstrijd met de vermelding dat de Israëlieten precies 430 jaar in Egypte woonden, want de eerste 30 jaar waren zij daar natuurlijk nog welkom. Ik ga ervan uit dat daar pas verandering in kwam na de dood van Yosef, want ik kan mij niet voorstellen dat dit gebeurd kon zijn zolang hij de onderkoning van Egypte was, de machtigste man naast de farao.

Het was een nacht van waken op deze 15^e Nisan van het jaar 1313 vGT, want de kinderen van Israël bleven de hele nacht doorlopen om Egypte zo snel mogelijk te verlaten: *“Die nacht waakte de Eeuwige om hen uit Egypte weg te leiden. Daarom waken de Israëlieten nog altijd in deze nacht ter ere van de Eeuwige, elke generatie opnieuw!”* (שמורת Sh'mot [Exodus] 12:42). Tegen deze achtergrond wil ik het tweede deel van deze studiereeks dan ook afsluiten met de woorden uit תהלים Tehilim [Psalmen] 121:8, die wij elke vrijdagavond in de Shabat-liturgie zeggen: *יְיָ יִשְׁמֹר-צִאתְךָ וּבֹאֶךָ מֵעַתָּה וְעַד-עוֹלָם: Adonai yish'mor-tzet'cha uvo'echa me'ata v'ad-olam!* [Moge de Eeuwige waken over uw vertrek en aankomst, van nu tot in eeuwigheid!] Amen!